

A. I. Arwidssonin arkkifoneeminen kirjaimisto vuodelta 1820

Adolf Ivar Arwidsson (1791–1858) on jäänyt aikakirjoihin lähinnä historioitsijana ja kirjailijana, mutta nuorena hänen mielenkiintonsa kohdistui myös kirjakielen kehittämiseen. Arwidsson osallistui turkulaisten suomen kielen harrastajien kirjakielen kehityksen suunnasta käymään keskusteluun, joka johti *Turun Wiikko-Sanomien* perustamiseen ja murteiden taisteluun (ks. lähemmin Impivaara 1914). Ensimmäisessä tähän keskusteluun liittyvässä puheenvuorossaan Arwidsson (1820a; erit. 79–80) korosti, että kieli vain rikastuisi, mitä monipuolisemmin sitä käytettäisiin myös eri murteiden pohjalta. Traditioita ei ollut järkevää säilyttää niiden itsensä takia, vaan Arwidsson piti omaa aikaansa oikeutettuna muokkaamaan kirjakielen ja sen oikeinkirjoituksen parhaaksi näkemälleen kannalle. Uudistuksiin ryhtymistä Arwidsson suositteli myöhemmin virolaisillekin (Help 1988, 201).

Suomen eri murteisiin perehdyttyään nuori Arwidsson alkoi pohtia, voitaisiinko kirjasuomea lähentää kansankieleen niin, että eri murteiden erot eivät kuitenkaan alkaisi tuottaa liikaa vaikeuksia. Myöhemmässä samana vuonna julkaisemassaan kirjoituksessa ”Om Finska Alphabetet” Arwidsson (1820b, 101) totesi, että erilaisia merkintätapoja ja murteita suositettaessa ja toisia vastustettaessa itse ongelman ydintä ei ole tajuttu: jokaisen kielen ääntämyksessä on omat erityispiirteensä, ja siksi kirjaimet, joita yhdessä kielessä käytetään kuvaamaan jotain tiettyä äännettä, eivät ideaalilla tavalla aina kuvaakaan ääntämystä jossain toisessa kielessä. Toisista kielistä lainatut kirjoitustavat ovat voineet aiheuttaa paljon sekaannusta, ja vaikka kirjoitusta olisikin pyritty lähentämään puhekieltä paremmin kuvaavaksi, lopullisesti tällaisista ongelmista päästäisiin Arwidssonin mielestä vain, jos jokaiselle kielelle kehitettäisiin kokonaan oma kirjaimisto.

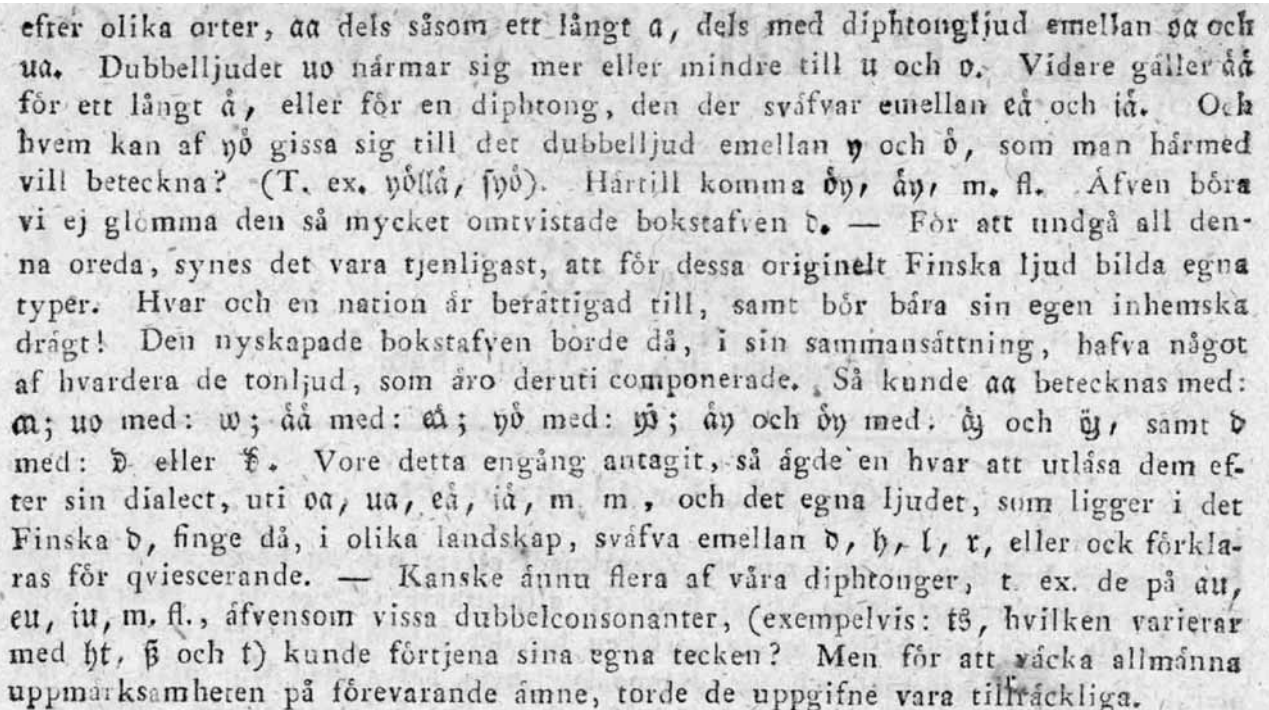
Murteiden erot uusien kirjaimien motivoijana

Juuri suomen kieli oli Arwidssonin (1820b, 101–102) mukaan enemmän kuin monet muut kielet oman kirjaimiston tarpeessa. Tietyt äänneet, erityisesti diftongit, olivat varsin erikoisia eikä perinteinen oikeinkirjoitus antanut tarpeeksi osviittaa niiden ääntämyksestä, mikä vielä saattoi vaihdella maakunnasta toiseen. Esim. kirjoituksessa kahdella *a*-kirjaimella merkitty äänne voitiin ääntää

paitsi kuin pitkä *aa*, myös diftongisesti *oa:n* ja *ua:n* väliltä. Samaten *ää* voitiin ääntää myös *eä-* tai *iä-*mäisenä, ja kuka voisikaan peräkkäisistä *y-* ja *ö-*kirjaimista päätellä, millainen on se diftongi, jota kuvaamaan tämä kirjainjono on pantu, Arwidsson ihmettelee. Yhtä ongelmallisia olivat hänen mielestään monet muutkin diftongit, samaten *d*, kirjasuomen kiistellyin kirjain.

Arwidssonin (1820b) mielestä ainoa tapa päästä tällaisten erikoisten äänneiden ja niiden maakunnasta toiseen vaihtelevan ääntämyksen aiheuttamista ongelmista olisi luoda tällaisille äänneille aivan oma kansallinen merkintätapa. Uusia kirjaimia kehiteltäessä tällaisten useampien äänneiden välillä varioivien tapausten merkit tulisi vain saada muodoltaan muistuttamaan näiden kaikkia mahdollisia ääntämystapoja. Arwidsson lähtikin koostamaan diftongien osina olevien vokaalien merkeistä kokonaan uudenlaisia kirjainmerkkejä, kuten oheisesta kuvasta käy ilmi.

Merkit on enimmäkseen suunniteltu läpinäkyvän ikoniseksi. *oa:n* ja *ua:n* välillä vaihtelevan diftongin merkin Arwidsson on koostanut yhdistämällä käsi-alalla kirjoitettua *o:ta* ja *u:ta* yhdistävän alkukaaren *a-*kirjaimen merkkiin. Vastaavalla tavalla on koostettu muutkin diftongien merkit. *d-*kirjaimen merkiksi Arwidsson ehdottaa *d:n* ja *r:n* yhdistelmää tai yksitäryisen *r:n* merkkiä ja jää lopuksi pohtimaan, pitäisikö myös konsonanttiyhtymille kehittää uusia merkkejä, etenkin laajasti varioivaa *ts-*yhtymää varten. (Arwidsson 1820b, 102.)

efter olika orter, *aa* dels såsom ett långt *a*, dels med diphtongljöd emellan *oa* och *ua*. Dubbelljudet *uo* närmar sig mer eller mindre till *u* och *o*. Vidare gäller *åå* för ett långt *å*, eller för en diphtong, den der svärfvar emellan *eå* och *iå*. Och hvem kan af *ny* gissa sig till det dubbelljud emellan *y* och *ö*, som man härmed vill beteckna? (T. ex. *nyllå*, *syö*). Hårtill komma *öy*, *åy*, m. fl. Äfven böra vi ej glömma den så mycket omtvistade bokstafven *d*. — För att undgå all denna oreda, synes det vara tjenligast, att för dessa originelt Finska ljud bilda egna typer. Hvar och en nation är berättigad till, samt bör bära sin egen inhemska drägt! Den nyskapade bokstafven borde då, i sin sammansättning, hafva något af hvardera de tonljöd, som äro deruti komponerade. Så kunde *aa* betecknas med: *æ*; *uo* med: *w*; *åå* med: *æ*; *ny* med: *yö*; *åy* och *öy* med: *øy* och *öy*, samt *d* med: *ð* eller *ƒ*. Vore detta engång antagit, så ägde en hvar att utläsa dem efter sin dialect, uti *oa*, *ua*, *eå*, *iå*, m. m., och det egna ljudet, som ligger i det Finska *d*, finge då, i olika landskap, sväfva emellan *d*, *h*, *l*, *r*, eller ock förklaras för qviescerande. — Kanske ännu flera af våra diphtonger, t. ex. de på *au*, *eu*, *iu*, m. fl., äfvensom vissa dubbelconsonanter, (exempelvis: *tš*, hvilken varierar med *ht*, *ß* och *t*) kunde förtjena sina egna tecken? Men för att räcka allmänna uppmärksamheten på förevarande ämne, torde de uppgifne vara tillräckliga.

Kuva 1. Arwidsson esitteli suunnittelemaansa uusia kirjaimia *Mnemosyne*-lehden artikkelissa (1820b, s. 102).

Arwidsson pyrki siis ainutlaatuisella tavalla ylittämään ääntämykseltään eri suuntaan kehittyneiden murteiden erot kehittämällä tällaisiin tapauksiin arkkifoneemisen merkintätavan, joka mahdollistaisi tiettyjen muodoltaan onnistuneen ikonisten grafeemien erilaisen ääntämisen eri murteissa. Castrén (1944, 267) on olettanut idean olleen ”hetken keksintöä”. Näin demokraattista yritystä äänteellisen variaation sallivaksi, mutta kirjoitusasultaan yhtenäiseksi tavaksi kirjoittaa suomen kieltä ei kukaan tässä laajuudessa sen enempää ennen kuin jälkeä Arwidssonin ole silti esittänyt. Suomen kielen kirjoitusasia vuonna 1807 uudistamaan pyrkinyt arkkirunoilija Carl Borgkin tyytyi myöhempien uudistajien tavoin etupäässä vain karsimaan suomen merkinnästä vierasperäisiä kirjaimia pois, ainoastaan pitkien vokaalien merkinnän Borg olisi halunnut kokonaan uudistaa pituutta ilmentävien viivojen avulla tapahtuvaksi (ks. Lauerma 2004). Kvantiteetin merkintää pyrki sittemmin kehittämään toiseen suuntaan venykekirjoituksellaan historian kuriositeetiksi jäänyt Volmar Schildt-Kilpinen, jonka osaksi jäi turhaan yrittää saada käytäntöön E. A. Ingmanin kautta välittyneitä Rasmus Raskin ajatuksia vokaalien pituuden (ja siinä sivussa *ä:n* ja *ö:n*) merkinnästä (Setälä 1912). Schildt-Kilpinen oli Arwidssonin kummipoika, joten jotain nuoruutensa ortografisesta räväkkyästä Arwidssonkin sai ehkä tätä kautta perinnöksi silti jätettyä.

Kuinkas sitten kävikään?

Vastakaikua Arwidssonin radikaali ja painoteknisesti vaativa idea ei tietenkään saanut. Ainoastaan Samuel Roos (1820, 288) edes noteerasi tämän ehdotuksen myöntäen sen siistivän suomen kirjoitustapaa mutta samalla todeten, ettei tällaiseen tietenkään voisi siirtyä. Arwidsson itsekin luopui uusista kirjaimistaan löydettyään Satakunnasta alueen, jossa *t:n* heikko aste todella äännettiin soinnillisena *d*-klusiilina. Tämä sai Arwidssonin (1820c; erit. 345) lopullisesti vakuuttumaan juuri Satakunnan murteen sopivuudesta kirjakielen pohjaksi (Impivaara 1914, 36–37, 48). Näin *d:n* säilyttäminen sai uuden argumentin tuekseen. Jo tradition kannattelema *d* sai kirjasuomessa siksi säilyä (ks. esim. Häkkinen 1994, 182–183), vaikka suomalaisten sanojen merkinnässä muut vieraat grafeemit eivät (geminoidun velaarinasaaalin *ng*:llistä kirjoitustapaa lukuun ottamatta) murteiden taistelusta selvinneetkään (Lauerma 2007).

Mitä kaikkea olisi seurannut, jos Arwidssonin systeemi olisi otettu käyttöön? Kirjakielen ja murteiden suhde olisi muodostunut aivan toisenlaiseksi, sillä eri murteiden huomioimisesta käydyltä kiistelyltä olisi osin pudonnut pohja pois. Samalla ennen kaikkea puhutun ja kirjoitetun kielen suhde ja näin vääjäämättä myös näitä säätelevät normit olisivat muodostuneet aivan toisenlaisiksi, sillä kirjakieli olisi heijastanut puhuttua nykyistä paljon viitteellisemmin.¹

1. Koska arkkifoneeminen merkintätapa olisi katkenyt taakseen juuri diftongien todellisen ääntämyksen, eri äänteiden ja näiden kombinaatioiden frekvenssejä ei olisi voinut lähteä tutkimaan ainakaan pelkän kirjakielisen aineiston pohjalta, kuten mm. Kaisa Häkkinen (esim. 1977) teki eräissä varhaisimmissa töisään. Arwidssonilaisessa kirjainmaailmassa Häkkisestä olisikin tullut ehkä puhe- eikä kirjasuomen tutkija!

d:n merkintään Arwidssonin suunnitteleman arkkifoneemisen merkinnän sallima ääntämyksen vapaus jäi kuitenkin vielä vuosikymmeniksi, sillä vielä varhaisnykysuomessa *d*-kirjaimen ääntäminen sallittiin kunkin oman murteen mukaisesti. Tällaiselle sovittelevalle kannalle päätyivät tahoillaan sekä von Becker (1821) että Renvall (1837) ja heidän välissään kantaansa välillä vaihdellut Lönnrot (jonka ajattelun kehityksestä ks. Syrjänen 1930). Ääntämisen vapaus katosi viimein *d*-kirjaimen ääntämyksestäkin 1900-luvulle tultaessa soinnillisen klusiiliääntämyksen kehityttyä normiksi, jonka osaamattomuudesta koitui sosiaalinen stigma. Jo Samppa Luoma (1910) tilastoi, kuinka monet hänen kansakoulussaan Nurmijärvellä äänsivät *d*:n ”enemmän tai vähemmän puolivillaisen nousukkaan tapaan” elleivät kokonaan ”päin seinää”. *d*-grafeemi oli johtanut normatiiviseen *d*-ääntämykseen. Jos *t*:n heikkoa astetta olisi ruvettu merkitsemään jollain Arwidssonin suunnitteleamalla keinotekoisella kirjainmerkillä, *d*:n ääntämispakkoon olisi tuskin päädytty, eikä oman äidinkiелensä puhumisesta olisi tullut suurimmalle osalle suomalaisia niin vaikeaa.

Kokonaan toinen juttu sitten on, olisivatko sen enempää nurmijärveläiset kuin savolaisetkaan lapset saaneet opetella lukemaan kirjoista, jotka olisi painettu uudenslaisilla kirjaimilla. Arwidssonin (1820b, 102) ajatus nimittäin oli, että tällaisia tul-taisiin käyttämään ainoastaan ”kansakunnan sivistyneemmälle osalle” suunnatuissa kirjoituksissa. Arwidsson oli suunnitellut kirjaimistonsa nähtävästi pikemminkin vain helpottamaan ruotsalaistuneen yläluokan suomen oppimista. Itse rahvaan, joille uusien kirjainten oppiminen saattaisi tehdä tiukkaa, Arwidsson ajatteli edelleen saavan tyytyä vanhaan ortografiaan.

Tavallaan näin kävikin, vaikkei aivan Arwidssonin alkuun suunnittele-malla tavalla. Murteiden taistelun vuosikymmeninä suuri osa kansasta jäi luke-maan vanhan ortografian kannalla olevia tai vain hieman tästä paranneltuja hengellisiä teoksia, uutta ortografiaa noudattavat kirjat saivat jalansijaa vasta hitaasti. Tämä pohjusti tietä murteiden taistelun lopulta tyynnyttäneelle Renval-lin (1837) kompromissiratkaisulle, jossa kirjakielen vanha pohja suurelta osin säilytettiin, mutta sanaston annettiin uusiutua. Kirjasuomen merkintä modi-foitui lopulta vain vähän, mutta riittävästi, jotta uudet kielenkäyttäjät saattoi-vat ottaa sen omakseen yhteyden menneeseen silti katkeamatta ja kirjasuomen hajoamatta. Arwidssonkin jäi kirjasuomen historiaan *d*:n säilymisen tukijana, ei uusien kirjainten luojana.

Lähteet

- ARWIDSSON, ADOLF IVAR [= Puoltaja] 1820a: Något i tvisten om Finska Orthographien. – *Mnemosyne* n:o 20–21, 77–80, 81–82.
- [= Anonyymi] 1820b: Om Finska Alphabetet. – *Mnemosyne* n:o 26, 101–102.
- [= Anonyymi] 1820c: Anmärkningar vid de i N:o 71–74 af denna Tidning införde Reflexioner öfver Finska Språket. – *Mnemosyne* n:o 87, 345–347.
- BECKER, REINHOLD VON 1821: [Ilman otsikkoa.] – *Turun Wiikko-Sanomat* n:o 4, 16.
- CASTRÉN, LIISA 1944: *Adolf Ivar Arwidsson I. Nuori Arwidsson ja hänen ympäristönsä*. WSOY, Helsinki.
- HELP, TOOMAS 1988: Eesti ja soome keele suhted: Wiedemann Ahrensi ja Veske vastu. – *Keel ja Kirjandus*, 198–207.
- HÄKKINEN, KAISA 1977: Tilastotietoja suomen kielen äännerakenteesta. – *Sananjalka* 19, 57–68.
- 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY, Helsinki.
- IMPIVAARA, HEIKKI 1914: ”Turun Wiikko-Sanomain” aiheuttama kiista suomen oikeinkirjoituksesta ja A. I. Arwidssonin osallisuus siihen. – *Virittäjä* 18, 5–48.
- LAUERMA, PETRI 2004: Arkkirunoilija Carl Borg. 1800-luvun kirjakielen varhainen uudistaja. – *Kielikello*, 18–22.
- 2007: Vieraiden grafeemien väistyminen varhaisnykysuomesta etenkin Jakob Johan Malmbergin tuotannon valossa. – *Virittäjä* 111, 322–345.
- LUOMA, SAMPPA 1910: Havaintoja yleiskielen *d*-äänteestä. – *Virittäjä* 14, 113.
- RENVALL, GUSTAV 1837: *Grammatiska uppsatser*. Christ. Ludv. Hjelt, Åbo.
- ROOS, SAMUEL 1820: Ytterligare Reflexioner öfver Finska Språket och dess Orthographi, föranledda af åtskilliga anmärkningar vid Turun Wiikko-Sanomat. – *Mnemosyne* n:o 71–73, 281–284, 285–288, 289–292.
- SETÄLÄ, E. N. 1912: W. Kilpinen suomen kielen uudistajana. – *Suomalainen Tiedeakatemia, Esitelmät ja Pöytäkirjat 1911*, osa II, 6–33. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.
- SYRJÄNEN, LAINA 1930: Suomen kielen *d* ja Elias Lönnrot. – *Suomi* V:10, 319–362 (myös *Vähäisiä kirjelmiä* LXIX). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Petri Lauerma
Kotimaisten kielten tutkimuskeskus
Vuorikatu 24
00100 Helsinki
petri.lauerma[a]kodus.fi